

A használati érték kritikái és a kritika értéke

Grósz Eszter
doktorandusz (PTE BTK)
nemmondom@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.5>

Tanulmányomban azt a kérdést teszem vizsgálat tárgyává, hogy hogyan viszonyult az *Überhaupt* a nyugati marxizmus Marx-kritikájához, mindenekelőtt a Louis Althusser és tanítványai által írt *Olvassni A tőkét* kötetéhez. A tanulmányban a használati érték marxi fogalmának kritikáit teszem elemzés tárgyává, amely kritika mindkét műben hangsúlyos szerepet kap. A használati érték kritikájához kapcsolódik mindkét kötet azon fő kérdése, hogy vajon beszélhetünk-e a marxi diskurzus esetében valamilyen előzetes, *A tőke* kifejtésétől független tudományeszményről, és ha nem beszélhetünk erről, akkor vajon hogyan tudnánk meghatározni Marx kifejtési módszerének sajátosságait, kell-e beszélnünk egyáltalán ilyen speciálisan marxi módszertanról. A tanulmány fő célja az eltérő válaszok kibontása és szisztematikus összevetése.

Kulcsszavak: *Überhaupt*, Althusserl, használati érték, nyugati és keleti marxizmus, a marxizmus válsága, kritika

Use-Value in Critiques and the Value of the Critique

In my study, I will examine the question of how *Überhaupt* relates to Western Marxism's critique on Marx, in particular the volume *Reading Capital* by Louis Althusser and his disciples. In this paper I will analyse the critiques of the Marxian notion of use-value, which is a central theme in both works. One of the main questions in both volumes is whether we can speak of a prior scientific concept in the case of Marxist discourse, independent of the exposition of *Capital*. If not, how can we define the specificity of Marx's method of exposition, and should we even speak of a Marxian methodology in this context? The main aim of the study is to unpack and systematically compare the different responses.

Keywords: *Überhaupt*, Althusserl, Use-Value, Western and Eastern Marxism, Crisis of Marxism, Critique

Marx szelleméhez híven induljunk ki a címben szereplő általánosabb fogalomból, a kritika értékéből. A legkevesebb, amit a kritika értékével kapcsolatban állíthatunk, hogy korunk nem a kritika kora, azaz a kritikát *értékként* egyre nehezebben lelhetjük fel. Persze nem azért, mintha hiányt szenvednénk a kritikában, éppen ellenkezőleg, lépten-nyomon kritikába ütközünk; talán ezért tűnhet úgy, hogy a kritika hatástalanná vált és elértéktelenedett. Ebben a vonatkozásban már Herbert Marcuse is a dogmatizmussal szembeállított kritikának az integrálódásáról, a hétköznapiakban való feloldódásáról beszél.¹ A kritika tehát ahelyett, hogy felszabadító lenne, ahelyett, hogy kiszabadítana a mindennapok szürkeségéből, hogy új szempontokat, új perspektívákat kínálna fel számunkra, inkább mintha egyfajta szkepticizmussá alakulna át.²

De mit is jelent egyáltalán a kritika értéke, és hogyan határozhatjuk meg a kritika célkitűzését? Vajon valóban az lenne a kritika célja, hogy megszabadítson a mindennapok egysíkúságtól? Várhatjuk-e a kritikától, hogy jobbá tegye az életünket, vagy le kell mondanunk a kritikától remélt megváltásról, és el kell fogadnunk, hogy a kritika célja csak a tudásért való tudás, gyakorlati haszna pedig pusztán közvetett. A következőkben arra fogok kísérletet tenni, hogy *A tökének* – konkrétan a használati érték fogalmának – két eltérő interpretációján keresztül mutassam be a kritika értékére és célkitűzésére vonatkozó koncepciókat.

Nem volt a kritika sorsa mindig ilyen nyomorúságos. A kritikának természetesen voltak aranykorai, ilyen aranykornak tekinthetjük többek között Marx korát vagy éppen a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*³ című könyv születésének idejét is. Marx olyasmit jelentett a hatvanas, hetvenes évek filozófusai számára, mint amit Heller Ágnes egyik legszebb tanulmánya szerint Feuerbach jelentett Marx és Engels, Kierkegaard és Nietzsche számára.⁴ Marx éppúgy, mint Feuerbach is, a fiatalság filozófusa. Marx ebben az értelemben az út, amelyen keresztül a fiatalság ki tudja mondani a maga életigazságait; Marx a *meghaladhatatlan horizont*, ahogy azt 1961-ben Sartre írja.⁵ Ugyanakkor a kritikának ebben a hatvanas, hetvenes évekbeli aranykorában, akárcsak egykor Feuerbach esetében, megkezdődik a Marxtól való eltávolodás, a gondolkodásától való distanciálódás és az örökségével való kritikai számvetés folyamata is. Egyre hangosabbakká válnak azok a hangok, melyek a marxi elméletet a saját problematikájában is ellentmondásosnak nyilvánítják. Az utak, amelyek Marxhoz és Marxtól vezetnek, gyakran keresztezik egymást, de még mindig ő jelenti a horizontot, a gondolkodás a hozzá való viszonyban artikulálódik.

Ennek a Marxtól való eltávolodásnak az egyik legfajtsúlyosabb kordokumentuma a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*⁶ című könyv, melyre a továbbiakban – a korban

1 Ehhez bővebben Weiss 2022.

2 Erről a problémáról lásd bővebben Latour 2021.

3 Bence – Kis – Márkus 1992.

4 Heller 1976.

5 Sartre 1976, 95–282.

6 Bence – Kis – Márkus 1992.

elhíresült becenevét alkalmazva – *Anti-Tőkeként* hivatkozom. Nemcsak az egyszerűség kedvéért járok el így, hanem azért is mert az *Anti-Tőke* elnevezés hordoz magában valamit a könyv radikalitásából, amely parancsolóan szólít fel arra, hogy legyen végre bátorságunk kimondani, hogy a marxizmus válságban van, és hogy ezt semmilyen interpretációs bűvészmutatvánnyal vagy cenzúrával nem lehet többé véka alá rejteni.⁷ Ez a kritika azonban csak azért veti el a marxi fogalmakat (a társadalmilag szükséges munkaidőt, az egyszerű munkát, a radikális szükségleteket, a használati értéket stb.), hogy a valóságra vonatkozó kérdéseknek egy új rendszerét, egy új problematikát alapozzon meg. Ahogy a szerzők írják: „Korántsem érhetjük be azonban ezzel a negatív eredménnyel, hiszen nem azt akarjuk bizonyítani, hogy nem lehetséges kritikai gazdaságtan. Kérdésünk pontosan az: hogyan lehetséges – ha úgy nem, ahogy Marx próbálta megvalósítani.”⁸

Mégis szeretném elkerülni, hogy a szerzők később kibontakozó gondolatai felől értelmezem a könyvet, mintha a jelentősége pusztán abban állna, hogy csírájában tartalmazza a három filozófus később kibontakozó gondolatait. Ehelyett egy másik utat választok, és megpróbálom *kimerevíteni* a képet. Azaz igyekszem megőrizni a könyv és vele a gondolat születésének autonómiáját, miközben mégiscsak elhelyezem a művet annak egy lehetséges kontextusában. Ezt a kontextust *A tőke* egy másik olvasata fogja képezni, amely élesen szembenáll az *Anti-Tőke* szerzőinek értelmezésével: nevezetesen az Althusser és munkatársai által írt *Olvasni A tőkét* című kötetről van szó.⁹ Ennek a kontextusnak a létjogosultságát persze nem csak az értelmezés tárgyának azonossága szolgáltatta, és nem is csupán az *Anti-Tőke* Althusserre vonatkozó bíráló megjegyzései.

Az *Olvasni A tőkét* valójában ugyanannak a kontextusnak egy része, amelyből a szerzők is kiindulnak könyvük első fejezetében, ahol a marxista gazdaságtan meghasonlásának okait fejtegetik.¹⁰ Az *Anti-Tőke* szerzői itt egy vita képét festik le a nyugati újbaldal és a kelet-európai szocialista reformközgazdászok között, megállapítva, hogy az ellentétek közötti közvetítés teljesen értelmetlen, mivel a válság mélyebb oka Marx gazdasági elméletében keresendő, amelyet azonban mindkét oldal képviselői érintetlenül hagynak.

7 Az *Anti-Tőke* első fejezete „A marxista gazdaságtan meghasonlása” címet viseli. Ez a meghasonlás egyrésztől az 1968-as tömegsztrájkok után a Nyugat-Európában zajló újbaldali mozgalmaknak és a kelet-európai gazdasági reformtörekvéseknek a megtörésével jellemezhető, másrésztől viszont a nyugati és a keleti mozgalmak szembenállásával: „Az egyik oldalon arról beszélnek, hogy a szocializmus nem valósulhat meg a tolerancia elvének érvényesülése, a képviseleti demokrácia intézményeinek folyamatos működése nélkül, a másikon mint a manipulatív represszió egy formáját leplezik le a toleranciát, s kimutatják, hogy a képviseleti demokrácia csupán a valójában antidemokratikus döntési mechanizmusok díszlete. Az egyik oldalon a differenciált bérezés szükségességét hangoztatják, míg a másikon a bérkategóriák eltörlését követelik. Az egyik fél a vállalati érdekeltség, a profitmotívum mellett sorakoztatja fel az érveit, a másik a profitmotívum eltörlését nyilatkoztja a szocialista mozgalmak végső gazdasági feladatának.” (Bence – Kis – Márkus 1992, 12.)

8 Bence – Kis – Márkus 1992, 19.

9 Althusser et al. 2018.

10 Erre az értelmezési kontextusra Tamás Gáspár Miklós utalt az *Olvasni A tőkét* című kötet 2019. február 25-én tartott könyvbemutatóján.

Az *Anti-Tőke* szerzői szerint a filozófiai kritika és a gazdasági elmélet összeegyeztethetlenségének okait tehát magában Marx gazdasági elméletében kell keresnünk. Éppen azért lesz Althusser és munkatársai vállalkozása olyannyira ellenszenves az *Anti-Tőke* szerzői számára, mivel az előbbieik *Tőke*-értelmezésükben egy bevallottan önkényes, filozófiai olvasatot preferálnak, kizárva minden kérdést arra vonatkozóan, hogy vajon milyen tényleges gazdasági követelményei vannak *A tőkéből* kikövetkeztethető marxi jövőképek.

I.

Althusser mereven elutasítja a valóságos folyamat és a megismerési folyamat azonosításának – Marx intencióitól szerinte távol eső – hegeli összezavarását. Nemcsak a problémára adott különböző válaszkísérleteket, hanem már magának a problémának a felvetését is ideologikusnak tekinti.¹¹ Ebből a perspektívából Althusser számára éppúgy elutasítandó a marxizmus historicista, mint gazdaságelméletként való értelmezése:

A logikai és a történeti leírás kapcsolatát illető problémákban olyan viszonyt feltételeznek, amely nem létezik. [...] Ebből a tévedésből két következtetés vonható le. Az első egészen gyakorlati: e probléma megoldásakor a fölmerülő komoly nehézségek, mondhatnám, leküzdhetetlenek. Ha ugyanis az ember nem mindig képes megoldani egy olyan problémát, amely létezik, akkor bizonyos, hogy semmilyen esetben nem képes megoldani egy olyan problémát, amelyik nem létezik. A második következtetés elméleti: valamely képzelt problémának képzelt megoldásra van szüksége, és nem is akármilyen képzelt megoldásra, hanem ennek a képzelt problémának (képzelt) fölvetése által megkövetelt egy bizonyos képzelt megoldásra. Egy probléma minden képzelt (ideologikus) fölvetése (amely maga is képzelt lehet) valójában egy meghatározott problematikát hordoz magában, amely e problematika fölvetésének mind a lehetőségét, mind a formáját meghatározza. E problematika mintegy tükörben tér vissza a problémára adott megoldásban [...].¹²

Althusser és szerzőtársai tehát a megismerés empirista ideológiájának „rossz” körével állítják szembe a megismerésnek mint termelésnek általuk preferált „jó” körét vagy körszerűségét (ahogy ők fogalmaznak). Ez azonban nem más jelent, mint hogy *A tőkéből* megpróbálják kiolvasni a tudomány episztemológiai követelményeit, majd pedig egy második lépésben megállapítják, hogy ezek *A tőkéből* származó episztemológiai szempontok milyen jól alkalmazhatóak magára *A tőkére*.¹³ Ezeket a követelményeket egy úgynevezett szimptoma-

11 Összhangban azzal, amit Marx ír a korabeli német kritikára vonatkozóan, miszerint nemcsak a kritikusok válaszaiban, hanem már a kérdéseikben is misztifikáció rejlett (Marx 1974, 19).

12 Althusser et al. 2018, 292. (A fordítást módosítottam.)

13 Ehhez bővebben lásd Descombes 2017, 120–28.

tikus olvasási eljárás segítségével rögzítik, amelynek fényében *A tőke* egy új tudományág megalapítását reprezentálja, a szerzők szerint egy valóságos elméleti forradalmat. Amint Althusser írja a könyv bevezető tanulmányában, a fő kérdés a következő:

Vajon *A tőke* egy egyszerű ideológiai termék lenne a többi között, a klasszikus gazdaságtan hegeli formába öntése, az ifjúkori művekben definiált antropológiai kategóriák *átemelése* a gazdasági valóság területére, *A zsidókérdéshez* és az 1844-es *Kéziratok* idealista törekvéseinek „megvalósítása”? Vajon *A tőke* egyszerűen csak a folytatása és befejezése volna a klasszikus politikai gazdaságtannak, amelytől Marx mind a tárgyát, mind a fogalmait örökölte? Vajon *A tőke* tehát nem a tárgyát, hanem csupán a *módszerét*, azaz a Hegeltől átvett dialektikát *illetően* különül el a klasszikus politikai gazdaságtantól? Vagy épp ellenkezőleg, tárgyában, elméletében és módszerében *A tőke* igazi episztemológiai mutációt alkot? Vajon *A tőke* egy új diszciplína alapító *mozzanatát*, egy tudomány alapító aktusát reprezentálja, és ezzel egy *valódi eseményt, elméleti forradalmat, amely egyszerre fokozza le saját előtörténetét* a klasszikus politikai gazdaságtant, valamint a hegeli és feuerbachi ideológiákat, s amely egy tudomány történetének abszolút kezdete? És ha ez az új tudomány a történelem elmélete, nem teszi-e lehetővé saját előtörténetének megismerését, tehát a tisztánlátást mind a klasszikus gazdaságtan, mind a fiatal Marx filozófiai munkáit illetően? Ezek annak az episztemológiai kérdésnek az implikációi, melyet a filozófiai olvasat támaszt *A tőkével* szemben.¹⁴

Althussernek és munkatársainak olvasási eljárásában tehát a kérdés és válasz logikája felcserélődik: a rossz kérdésekre adott jó válaszokból próbálnak visszakövetkeztetni a helyes kérdésekre. *Az Anti-Tőke* szerzői többek között éppen ezt az interpretációs eljárást bírálják, és nemcsak önkényessége miatt, hanem sokkal inkább azért, mert szerintük nem a megismerés termelése lenne az elsődleges cél, tehát nem újabb és újabb kérdéseket kell „kitermelnünk” egy elméleti gyakorlat keretében, hanem Marx kérdéseihez mint valós problémákhoz kell kapcsolódnunk:

A felsorolások, amelyekben Marx *A tőke* saját megítélése szerint legeredetibb elméleti megoldásait számba veszi, éppen azokra a dolgokra utalnak, amelyek ezt a valóságos „kifejtést”, a konkrét jelenségek sajátyszerűségének tudományos magyarázatát – szemben az alapelvek és a konkrét jelenségek eltéréseinek szofisztikus magyarázásával – lehetővé teszik.¹⁵

Az eddig elmondottak alapján láthatóvá válik, hogy *A tőke* e két olvasata már a kiindulópontban elágazik egymástól, hiszen Althusser számára elfogadhatatlan lenne az a kérdés, hogy egyáltalán felhasználhatóak-e *A tőke* kulcsfogalmai egy olyan elmélet számára,

14 Althusser et al. 2018, 21. (A fordítást módosítottam.)

15 Bence – Kis – Márkus 1992, 179.

amely számot kíván vetni a gazdasági valósággal. Ugyanakkor éppen ez a valósággal való kritikai számvetés az, ami az *Anti-Tőke* szerint a marxi életművet egységesítő legfőbb intenciónak tekinthető.¹⁶

Az *Anti-Tőke* szerzői továbbá elutasítják az episztemológiai törés Bachelard-tól kölcsönzött fogalmának althusseri elméletét is. Az elmélet szerint a politikai gazdaságtan marxi kritikája szakításként értelmezhető az idealista filozófusok és Marx saját ifjúkori műveinek elméleti humanizmusával és historicizmusával szemben.¹⁷ Van azonban egy mindezekről független külsőleges körülmény is, amely növelhette az althusseri vállalkozással szembeni ellenszenvet – erre a körülményre egyébként maguk Márkusék is utalnak. Arról a körülményről van szó, hogy a marxi életműben föllelhető episztemológiai törés elmélete itthon jól felhasználható volt abban az ideológiai harcban, amelyet Lukács és a körülötte kialakult Budapesti Iskola ellen indítottak.¹⁸ Ezért beszélnek olyannyira kíméletlen kritikával az *Anti-Tőke* szerzői az althusseri kifejtésmód körülményességéről, tankönyv-marxizmusáról és tudóskodásáról.

Természetesen nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha Althusser és munkatársai gondolkodása nem lenne – nemcsak helyenként, hanem összkoncepcióját tekintve is – erősen és bevallottan is dogmatikus. Marx „megmenteni akarásának” ezen a szélső pontján ez a dogmatizmus talán elkerülhetetlen is volt. Ez volt az ára annak, hogy kimutassák, amit ki *akartak* mutatni: nevezetesen, hogy Marx kritikai módszere, amelyet *A tőké*ben alkalmazott, annyira új és egyedülálló elméleti forradalom előidézője, hogy ennek belátására még maga Marx sem volt képes. Márkusék azonban úgy vélik, hogy Marx esetében egyáltalán nem beszélhetünk valamilyen sajátos kritikai módszerről: Marx a tudomány legáltalánosabb kritériumai szerint ítélte meg műveit, és nekünk is ezek alapján kell ítelnünk róla. A szerzők már nem akarják mindenáron megmenteni Marxot – éppen ez adja kritikájuk hallatlan felszabadító erejét.

II.

Lépjünk kicsit közelebb könyveinkhez, és bocsátkozzunk részletesebb vizsgálatba annak érdekében, hogy lássuk: pontosan hol válnak el egymástól az értelmezések. Ehhez jó lehetőséget biztosít a használati érték fogalma, amelyet mindkét kötetben részletekbe

¹⁶ Lásd ehhez Bence – Kis – Márkus 1992, 385.

¹⁷ Lásd ehhez a kérdéshez bővebben Balibar 2012, 25–26.

¹⁸ Althusser antihumanisztikus megközelítmódja szembeállítható volt a Lukács és iskolája (Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Vajda Mihály és Márkus György) által képviselt humanisztikus megközelítmóddal. Althusser könyveinek hazai kiadását és fordítását elsősorban a Lukács iskolájával szembenálló érdekek motiválták. A Lukács és iskolája által képviselt marxista reneszánsz, valamint a marxizmus dogmatikus, ideológiai értelmezése közötti vitákat és összetűzéseket részletesen tárgyalja többek között Lehmann Miklós (Lehmann 1998), valamint Weiss János (Weiss 2010).

menően vizsgálják a szerzők.¹⁹ Az *Anti-Tőke* esetében „A használati érték antinómiái” című (Márkus György által jegyzett) fejezet a könyv bázis tanulmánya, amelyre szisztematikusan épülnek rá a könyv további fejezetei. Az Althusser-kötet esetében azonban nem beszélhetünk ilyen szisztematikus egységről, inkább az az érzésünk, hogy az egyes fejezetek mindig előlről kezdik a történet elmesélését, *A tőke* interpretációját. Ezért az *Olvasni A tőkét* fejezetei önálló tanulmányokként is olvashatóak, ami az értelmezőt feljogosítja arra, hogy a művet ne egészében tárgyalja, hanem kiragadjon belőle egy-egy számára releváns esszét. Az alábbiakban magam is ezt teszem, és csak „*A tőke* kifejtési folyamatáról”²⁰ című, Pierre Macherey által írt fejezetre koncentrálok.

A használati érték marxi fogalma ellentmondásos fogalom. A használati érték mint az áru empirikus megjelenési formája – vagy ahogy Márkus fogalmaz: a használati érték naturalisztikus felfogása – összeegyeztethetetlen a csereérték és egyáltalában az érték formájával, hiszen az értéket éppen az definiálja, hogy nem mutatkozik meg közvetlenül, csak a cserén vagyis a csereviszonyon, tehát egyszerre több árun keresztül. Nem lehet tehát az áru értékéről beszélni, mivel az áru csak a használati érték természeti, tehát dologszerű formáján keresztül jelenik meg, az érték viszont csak a csere fogalmán keresztül, mint valami önkényes, a maga társadalmiságában mérték nélküli tud megmutakozni, ezért az áru és az érték megjelenési formái kizárni látszanak minden közös mértéket.

A használati érték e Marx által bemutatott, de teljesen explicite ki nem mondott ellentmondásának a megállapításáig Márkus és Macherey elemzése hozzávetőlegesen párhuzamosan halad egymás mellett, ezen a ponton azonban az elemzések útjai elválnak. Pierre Macherey amellest érvel, hogy a használati érték ellentmondásossága *A tőke* kifejtési folyamatából következő látszólagos ellentmondás, melyet éppen ezért nem lehet feloldani, csak megszüntetni. Az elemzés célja ennél fogva az ezen az ellentmondáson való túllépés, hogy ezáltal eljussunk az elemzés következő szintjére – miközben az előző szintet végérvényesen hátrahagyjuk mint a következővel összeegyeztethetlent, anélkül hogy hegeli módon beépítenénk a következő szintbe.

A kifejtésnek ez a saját anyagát alkotó logikája vezet szüntelenül a fogalmak definiálásához: a kifejtés fogalomról fogalomra halad, nem csupán tartalmukat tekintve hoz újat, de a formájukban is. Ez határozza meg a kifejtés egy-egy momentumát, az elemzést, a konfliktusokat a fogalmak között, a szakadásokat az érvelés szintjei között: e „tökéletlenségek”

19 Márkus György úgy gondolja, hogy azért célszerű a használati érték fogalmával kezdeni az elemzést, mivel ezzel a fogalommal a kommentátorok szerinte vajmi keveset foglalkoztak (Bence – Kis – Márkus 1992, 21). Márkus azért írhatja ezt, mivel az 1965-ben megjelent és általa olvasott *Live le Capital* kötetben még nem szerepel Machereynek a használati érték fogalmára vonatkozó tanulmánya, ebben a kiadásban csak Althusser és Balibar írásai találhatók meg.

20 Althusser et al. 2018, 197–238.

vezetik el a befejezésig a kifejtést, a végső szakadáshoz, amely kikényszeríti az elemzés egy új szinten való ismételt felvételét, egy új elemzés lefolytatását.²¹

A használati érték ellentmondásossága Macherey elemzésében visszavezethető a forma fogalmának mint empirikus *létezési módnak*, *megnyilvánulási módnak* az ellentmondásosságára. Ez az ellentmondás tehát itt ismét olyan problémaként jelenik meg, amely Macherey szerint nem létezik, hiszen lét és gondolkodás „összszavaráván” alapul. *A tőke* kezdetének kifejtési folyamatát – így Macherey – a tudás megalkotásának autonóm mozgásaként kell értelmezni, amely elrendezi a diskurzust: „A tudomány mint olyan egy gondolatfolyamat. Tehát meghatároz egy kifejtési formát, amely nem keveredik össze sem a valóságos folyamattal, sem a kutatási folyamattal, melynek az eredménye.”²² *A tőkét* tehát Macherey elgondolásában nem szabad hegelianus módon olvasni, azaz nem szabad a fogalmi kifejtést a valóság kibontakozásaként értelmezni:

A tudomány közvetlenül és rendezetlenül adott tárgyának eszméje téves eszme, a megismerés az, ami megkonstruálja tartalmát, vagyis a rendjét; ez az, ami a kiindulópontját adja, eszközeivel együtt. Lényeges, hogy a rend, melyet fölállít, ugyanúgy nem illeszkedik egy „rendbe teendő” valósághoz, mint ahogy nem is végérvényes. Épp ellenkezőleg, mindig ideiglenes: szüntelenül dolgozni kell rajta, szembesíteni kell a rend egyéb típusaival; a rendből rendbe vezető, egymást követő szakításokkal teli átmenet határozza meg a megismerés meghatározatlan folyamatát. [...] A megismerés valódi erőfeszítése abban áll, hogy valóságos rendetlenség helyett (vagy inkább: másutt) egy gondolati rendetlenséget létesítsen, amellyel előbbi kezelni tudja.²³

A használati érték fogalmának ellentmondása valójában csupán illúzió, ennél fogva nem is oldható fel, csak megszüntethető. Mégpedig azért, hogy minden empirikusan megfigyelhető megjelenési formát kizárunk. A csere ennél fogva Macherey szerint Marx elemzésében az értéket inkább elrejt, mint megmutatja, és az elrejtett érték hiányzó helyéből kell a megismerés folyamatában megkonstruálnunk az érték tartalmát. Az érték igazi valóságát így végkövetkeztetésében Macherey egyfajta „kísértetlétként” definiálja.

Mint ahogy utaltunk rá, a fogalmak az elemzés folyamán nem őriznek meg egyfajta zordulatlan jelentést. Például az áru fogalma kezdetben valami olyasmi, mint egy „euklideszi” fogalom: az áru tiszta körvonalakkal rendelkező formában jelenik meg (egy alakzat megfelelőként); így valamilyen empirikus definícióra tarthat számot. De nem ez a helyzet az érték fogalmával, amely nem ragadható meg egy ilyen definícióval (amelyet kezdetektől kizár);

21 Althusser et al. 2018, 220. (A fordítást módosítottam.)

22 Althusser et al. 2018, 205.

23 Althusser et al. 2018, 237. (A fordítást módosítottam.)

az érték nem definiált formában jelenik meg, a fogalmát meg kell konstruálni a redukció és a dedukció kombinálása útján. De rekurzív módon, mihelyt az érték szubsztanciája feltárul, az áru úgy jelenik meg, mint amelynek meghatározása (amely valójában csak megnyilvánulási formája volt) elégtelennek bizonyul; a maga empirikus körvonalaiban csak önmaga kísértete volt, és szembesítve az érték valódi fogalmával átalakuláson megy át. Ily módon a fogalmak, ugyanúgy, ahogy nem egymásból fejlődnek ki, nem is közömbösen egymás mellé vannak állítva: egymást kölcsönösen átdolgozzák és átalakítják. A megismerés folyamata itt is, de nem ez az egyedüli ilyen folyamat, materiális folyamat.²⁴

Ami Macherey számára Marx forradalmi fölfedezése, az Márkusnál Marx tévedéseként mutatkozik meg. Az *Anti-Tőké*ben a használati érték naturalisztikus felfogása, azaz a használati érték mint természeti viszony – mint a dolognak és az embernek más emberektől független viszonya – az emberi szükségletekre épülő fogalom.²⁵ Ugyanakkor Márkus kiemeli, hogy az árunak szükségszerűen kell rendelkeznie használati értékkel, tehát a használati érték az emberek közötti termelési viszonyok, azaz az univerzális árutermelés anyagi bázisa és előfeltétele is.

A használati érték lényeges gazdasági funkciójának érzékeltetésére Márkus a munkaerő használati értékéből levezetett értéktöbblet példáját veszi alapul. A munkaerő definíciója azonban, amely csak potencia, a maga objektivitásában vett nem-tárgyiság, nem egyeztethető össze a használati érték tárgyi meghatározásával. A másik nehézséget az jelenti, hogy a munkaerő kapcsán nem kérdezhető meg értelmesen, hogy vajon milyen történelmileg adott emberi szükségletet elégít ki, hiszen a munkaerő fogalma ehhez túlságosan általános. A munkaerő példájában ráadásul (ahogy azt Márkus hangsúlyozza) használati érték és csereérték viszonya felcserélődik, hiszen a munkaerő esetében éppen a csereérték fogja meghatározni a használati értéket és nem fordítva. Márkus szerint minden olyan esetben erre a paradox eredményre fogunk jutni, amikor Marx gazdasági funkciót tulajdonít egy-egy használati értéknek. A szerző szerint azonban ez az ellentmondás, ha formailag nem is, de tartalmilag még feloldhatónak tűnik, amennyiben

[a]z ökonómiai tárgyalásba bevont használati értékeknek éppen az a jellemzőjük, hogy a szóban forgó gazdasági viszonyok szempontjából bizonyulnak „hasznosaknak”, hogy a szükségletet, amelyet kielégítenek, maguk e viszonyok hozzák létre és határozzák meg – így tehát ezek kivételek, esetükben a használati érték általános jellemzője, a gazdasági formameghatározások iránti közömbösség természetszerűleg nem érvényesülhet.²⁶

24 Althusser et al. 2018, 234–35. (A fordítást módosítottam.)

25 „Másodsorban: egy tárgy vagy dolog – akár természeti, akár munka terméke – nyilvánvalóan csak valamilyen emberi szükséglethez való viszonyában képez használati értéket.” (Bence – Kis – Márkus 1992, 23.)

26 Bence – Kis – Márkus 1992, 29.

Az ellentmondás feloldásának illúziója abban a pillanatban eltűnik, amikor a kérdést nemcsak *A tőke* első kötetének (a kereslet és kínálat összhangját előfeltételező) idealizációján belüli minőségi kérdésként vetjük fel, hanem mint mennyiségi kérdést tárgyaljuk. Márkus szerint az idealizáció feloldása után a használati érték úgy jelenik meg, mint amely meghatározott mennyiségi korláttal rendelkezik, így szembeállítható a csereérték mint olyan mértéknélküliségével. Ezen a ponton az *Anti-Tőke* szövegében szinte már szó szerinti megegyezést találunk Macherey elemzésével: az áru mint a használati érték dologszerű formája összeegyeztethetetlen a csereértékkel mint a maga társadalmiságában mérték nélküli értékkel.²⁷ A használati érték mennyiségi korlátja azonban Márkus elemzése szerint éppen a cserélők társadalmi össz-szükségletének mennyiségi korlátja lesz. Ez a társadalmi össz-szükséglet pedig már nem a korábbi értelemben vett individuális szükségletek összességét jelenti, hanem a piacon megjelenő fizetőképes keresletet. A használati érték és a szükséglet ezen fogalomcsúsztatás révén átalakul a piacon megnyilvánuló szükségletté, ráadásul a szükséglet fogalma maga sehol nincs explicite meghatározva. A használati érték soha sincs közvetlenül adva. Ezért a használati érték meghatározásának érdekében az *Anti-Tőke* elemzése a prekapitalista társadalmak felé fordul, ahol a gazdasági és a nem gazdasági szokások és intézmények heterogén rendszerében termelés és fogyasztás összhangja még megvalósul, azaz *A tőke* első kötetének idealizált feltételei között vagyunk.

Ezekben a társadalmakban a használati értékeket és a szükségleteket eltérő társadalmi normák határozzák meg, amelyek a szükségletek és készségek/képességek természetes rendszerét alakítják ki az intézményrendszeren keresztül. A szükségletek és így a használati értékek kézzelfoghatósága azonban a gazdasági rendszereknek ezekben a „gyermekformáiban” is csak látszatok. Ezekben a társadalmakban nemcsak hiányoznak a változtatásokhoz szükséges mechanizmusok, hanem egyenesen létkérdés, hogy ezek a változások ne indítsanak el a társadalmi berendezkedést nagymértékben megváltoztató és felforgató folyamatokat. A szükségleteknek és a használati értékeknek tehát ezekben a társadalmakban sincs statikus, a természeti adottságokhoz hasonló státuszuk, hanem pusztán csak ilyennek tűnnek. Ráadásul az értéktöbblet utáni hajszának köszönhetően az érintkezési formák racionalizációjával lehetetlenné is vált a hagyományosan rögzített szükségletekhez való közvetlen visszatérés. Így azonban felmerül a kérdés, hogy vissza lehet-e még egyáltalán térni közvetlenül a használati értékek termelésére, ami a szocialista gazdaság legfőbb ismérve: „A szocialista társadalomban nem az érték, illetve értéktöbblet, hanem – a jól ismert formula szerint – közvetlenül a használati érték előállítására irányuló a termelés, ahogy a kapitalizmus előtti társadalmakban is.”²⁸ Az a tény tehát, hogy Marx a kapitalizmus kritikai gazdaságtanát a használati érték naturalisztikus felfogásával kezdi, arra a következtetésre vezet az *Anti-Tőke* szerzőit, hogy már itt megjelenik a szocializmus

²⁷ Lásd különösen Macherey tanulmányának második részét (216–21), illetve Bence – Kis – Márkus 1992, 31.
²⁸ Bence – Kis – Márkus 1992, 43.

perspektívája mint a kritikai gazdaságtan elemzéseinek előfeltétele (nem eredménye). A használati érték ellentmondásának talajáról vetődik fel tehát az a gyakorlati kérdés, hogy milyen típusú intézményrendszer lehet az, amely képes megőrizni és egymással egyesíteni a prekapitalista és a kapitalista társadalmak „előnyös” oldalait.

A további fejtegetésekben az *Anti-Tőke* szerzői azt mutatják ki, hogy a használati érték ellentmondásossága tovább erősödik, ha a gazdaság institucionális fejlődésének kérdését tesszük fel. A tőkés termelési módban a társadalmi döntések és a termelés megvalósításának dologi-technológiai feltételei olyannyira összekuszálódnak, hogy lehetetlenné válik a társadalmi szükségleteknek a használati értékeken keresztül való meghatározása. Innen jutnak el Márkusék a társadalmi viszonyok eldologiasodásának, illetve ehhez kapcsolódva a fetisizmusnak a problémájához. Az eldologiasodás következtében a kritika és a valóban tudományos vizsgálat csak egy, a kapitalizmust meghaladó gazdasági rendszer – jelesül a szabad emberek egyesülésének rendszere, azaz a szocialista gazdasági rendszer – nézőpontjából lehetséges. „A szocializmus anatómiája a fetisizmus-kritika kulcsa [...]”.²⁹

A szerzők ennél fogva a szocializmust ezeken a szöveghelyeken is a kritikai gazdaságtan előfeltételeként és nem eredményeként mutatják be. A szocialista gazdaság egyetlen üzemmént való elképzelése teszi lehetővé, hogy a termelés költségeinek kiszámításához ne a cseréértéket és az árat vegyék alapul, hanem a termék előállításához szükséges munkaidőt. A szocialista gazdaságnak a tőkés üzemmél való analógiájából azonban az következik, hogy a társadalmi szükségletek számbavételét és felmérését egy üzemen kívüli intézmény, a szabad emberek társulása hajtja végre. A szabad emberek társulása fogja azt az intézményes keretet nyújtani, amely képes ellenőrzése alatt tartani kereslet és kínálat folyamatait.

Úgy tűnik, mintha a használati érték ellentmondásai a gazdasági formák fejlődésének vizsgálatakor feloldódnának. Azonban a szocialista gazdasági mechanizmusok közelebbi vizsgálata megmutatja, hogy az ellentmondás feloldása ismét csupán látszat vagy illúzió. A munkaérték-elmélet csak akkor alkalmazható a gyakorlatban, ha minden munkát vissza tudunk vezetni az egyszerű munka közös mértékegységére. Ez a visszavezetés azonban végtelen regresszushoz fog vezetni, mivel a szerzők szerint Marx utalásai arra engednek következtetni, hogy a visszavezetés kiszámításához a bonyolult munka képzési költségeiből szeretne kiindulni. A képzési költségek azonban – így a szerzők – olyannyira különböző minőségű munkákat foglalnak magukban, hogy ezeket lehetetlen egy közös mértékegységre visszavezetni. Ha azonban nem lehet teljesen operacionalizálni a munkaérték-elméletet a közvetlen munkaidő-kalkuláció alapján, akkor *A tőke* egész érvrendszere működésképtelen lesz. Az *Anti-Tőke* szerzői ebből kiindulva igyekeznek aztán a szocializmus kritikai elméletét kidolgozni, amelyben már csak általánosságban próbálnak megfelelni Marx általuk legfontosabbnak tartott kritikai szándékainak.

29 Bence – Kis – Márkus 1992, 70.

III.

Igazuk van-e azonban Márkuséknak akkor, amikor a *valóság*hoz való visszatérést és az azzal való kritikai számvetést tekintik Marx legfőbb intenciójának? Nyilvánvalóan igen, ez volt Marx egyik legfőbb szándéka, azonban az a valóság, amelyhez az *Anti-Tőke* vissza szeretne térni, semmiképpen sem egyeztethető össze a marxi valóságképpel. Hiszen az *Anti-Tőke*ben körvonalazódó szocialista valóság olyan statikus világ, melynek megismerése közvetlenül lehetséges egy általános érvényű, objektív és tiszta tudomány segítségével. A valóságnak ebben az elképzelésében az ellentmondás csak a tökéletlenség jele lehet.³⁰ A szerzők egy olyan – a természettudományokból és az objektív természetképből eredeztethető³¹ – valóságfelfogás perspektívájából beszélnek a szocializmusról, melyet Marx éppen *A tőké*ben újra és újra bíráló tárgyává tesz, mint a vulgáris és részben a klasszikus politikai gazdaságtan perspektíváját. A szerzők azt igyekeznek kimutatni, hogy Marx idealizációi a szocializmusra vonatkozóan alapvetően hibásak: a kapitalista felszín alatt lappangó lényegi összefüggések, amelyeknek majd a szocializmusban kellene maradéktalanul kibontakozniuk, tarthatatlanok, mivel teljes mértékben eltekintenek a kapitalista gazdaság valódi működési módjától, továbbá sok esetben semmiféle tapasztalati értelmet nem tudunk hozzájuk kötni. A marxi elmélet keretrendszerében (*A tőké*ben is, sőt talán ott a legszembetűnőbben) a tudomány, annak kritériumai és ezzel együtt a valóságról alkotott képünk, továbbá maga a valóság is folyamatosan változik, újratermelődik. Ugyanakkor a szerzőhármás szerint *A tőké*ből kikövetkeztethető jövőképpen mégiscsak egy „racionális”, zárt és statikus ökonómiai szisztéma körvonalazódik. Ráadásul Marx a jelenségeket mindig az idealizációi alapján írja le, így soha nem azt tudjuk meg, hogy miért olyanok a jelenségek, amilyenek, hanem hogy miért nem olyanok, amilyenek lehetnének. A „kritikai” megértés így gyakran a „magyarázó” megértés fölé kerekedik, vagy legalábbis összegabalyodik a két szint. A marxi magyarázatok dinamikus és statikus szintjeinek váltogatása, valamint a „kritikai” és „magyarázó logika” összekuszálódása okán az *Anti-Tőke* szerzői arra jutnak, hogy a marxi érvrendszer működésképtelen. De valódi alternatívának tekinthető-e egy statikus tudománykép, vagy inkább visszalépésként gondoljunk rá?

Viszont az ellentmondásnak mint gyújtópontnak, mint lehetőségnek Althusser és munkatársai által javasolt értelmezését,³² illetve a szimptomatikusnak nevezett olvasási

30 Lukács György így ír az ellentmondásról: „A természettudományok módszere – minden reflexiós tudomány és minden revizionizmus módszertani ideálja – nem ismer anyagában ellentmondásokat és antagonizmusokat. Ha mégis ellentmondás mutatkozik az egyes elméletek között, akkor ez az elért ismeret tökéletlenségének jele. Az egymásnak ellentmondani látszó elméleteknek ezekben az ellentmondásokban korlátaikat kell felismerniük, s ennek megfelelően meg kell az elméleteket változtatni, általánosabb elméletek alá kell rendelni őket; ezekben azután végleg eltűnnek az ellentmondások. A társadalmi valóság vonatkozásában az ellentmondások ezzel szemben nem a valóság tudományos megragadásának tökéletlenségét jelzik, hanem – és pedig szükségszerűen – hozzátartoznak a valóság, a kapitalista társadalom lényegéhez.” (Lukács 1971, 224.)

31 Ehhez lásd Vajda 1967, illetve McCarthy 1988.

32 Althusser az ellentmondás túldetermináltságának tulajdonítja a strukturált komplexitás megértésének lehetőségét. Ezeknek a fogalmaknak a részletes kifejtése ezen a helyen túl messzire vezetne, így Althusserhez

eljárás sem tekinthetjük teljesen problémátlannak. Először nézzük meg közelebbről, mit is jelent ez a különleges olvasási eljárás az *Olvasni A tőkét* szerzői számára:

Bizonyos pillanatokban, bizonyos szimptomatikus helyeken e csönd közvetlenül hallható a beszédben, és arra kényszeríti a diskurzust, hogy akarata ellenére a bizonyító eljárás fényénél láthatatlan, rövid, éles felvillanásokban valódi elméleti hézagokat idézzon elő: egy ilyen szó, amely a levegőben marad, jóllehet látszólag szervesen hozzátartozik a gondolatmenethez, egy ilyen ítélet, amely a maga hamis evidenciájával visszavonhatatlanul lezárja az ész előtt azt a teret, amelyet látszólag megnyitott előtte. Egy egyszerű szó szerinti olvasás az érvekben csak a szöveg folytonosságát látja. Egy „szimptomális” olvasat szükséges ahhoz, hogy ezek a hézagok érzékelhetőkké váljanak, és a kimondott szavak mögött azonosítani lehessen a csönd beszédét, amely a szó szerinti beszédből előidézti ezeket a fehér foltokat, amelyek nem egyebek, mint egy szigorú gondolatmenet kihagyásai vagy erőfeszítéseinek szélső határai: ám e határokat elérve e hiány abban a térben jelentkezik, amelyet éppenséggel megnyit.³³

Ez az althusseri eljárás – amennyiben a létet és a gondolkodást szigorúan különválasztja –, sokkal közelebb áll Engelshez és az *Anti-Dühringhez*, mint Marxhoz. Ez az „olvasás” így valóban már csak az *elmélet forradalmát* hivatott kivívni.³⁴ Megelégedhetünk-e azonban ennivel? Nem száll-e vissza, a lehető legironikusabban, Marx Hegel-kritikája Althusserre és szerzőtársaira is?³⁵ Paradox módon miközben éppen arra keresik a választ, hogy hogyan lehet elmélet és gyakorlat viszonyát struktúrák és absztrakt-formális fogalmak segítségével determinált rendezetlenségként leírni, amely nem vezet sem egyfajta végső rendhez, sem pedig véletlenszerűséghez, mégis: *A tőke* filozófiai olvasatában mintha az önmagát megismerő megismerés hegeli fogalmi játéka ismétlődne meg. Ez a probléma még akkor is fennáll, ha a kötet strukturalista ihletettségeinek megfelelően Althusser megismétli Marx Hegel-kritikáját.³⁶ Mint írja:

A társadalom itt [*A tőkében*] „testként” van véve, mégpedig nem akármilyen „testként”, hanem olyanként, mint amely társadalomként funkcionál. Ez az elmélet teljesen elvo-

utalom az olvasót: Althusser 1968, 17–45, 46–56; Althusser 2005, 87–128, 161–218.

33 Althusser et al. 2018, 257. (A fordítást módosítottam.)

34 A *Történelem és osztálytudat* értelmezésében az *Anti-Dühring* dialektikája egyáltalán nem forradalmi dialektika: „Nem is említi azonban a leglényegesebb kölcsönhatást, *szubjektum és objektum dialektikus kapcsolatát a történelmi folyamatban*, nemhogy a módszertani megfontolások (e kapcsolatot megillető) középpontjába helyezné azt. E meghatározás nélkül azonban a dialektikus módszer már nem forradalmi, a »folyékony« fogalmak (végső soron látszólagos) fenntartása ellenére sem az.” (Lukács 1971, 213–14.)

35 Marx Hegel-kritikájáról, illetve Hegel Kant-kritikájáról lásd bővebben: Habermas 2005, 7–42; Czétyány 2021.

36 Althusser viszonya a strukturalizmushoz messzemenően ellentmondásos, az *Olvasni A tőkét* kötetben bőven találunk a strukturalizmusra vonatkozó kritikái megjegyzéseket is. Ehhez lásd Montag 2013, 15–100.

natkozottat a társadalomtól mint eredménytől, és ezért szögezi le Marx, hogy e probléma magyarázatára a mozgás, az egymásutánosság, az idő és a keletkezés semmiképpen sem szolgál válasszal, mert itt egészen másról van szó. Hogy mindezt megfelelőbb módon fejezzem ki, a következő terminológiát javaslom: amit Marx *A tőkében* tanulmányoz, nem más, mint a mechanizmus, amely e történeti terméket, mely pontosan a tanulmányozandó társadalom-termék, a „társadalmi hatás” kialakításának tulajdonságával ruhazza fel, mely ezt az eredményt *mint társadalmat* hozza létre, és nem mint homokbuckát, hangyabolyt, mint szerszámosboltot vagy egyszerű emberi csoportosulást. Amikor tehát Marx azt mondja, hogy ha a társadalmat keletkezésével magyarázzuk, akkor elhibázzuk a „testét”, amelyet pedig éppen megmagyarázni kellene, akkor elméleti figyelmét arra a feladatra összpontosítja, hogy megismerje azt a mechanizmust, melynek révén az eredmény éppen *mint társadalom* funkcionál, tehát azt a mechanizmust, amely a tőkés termelési módnak megfelelő „társadalmi effektust” termeli.³⁷

IV.

Végezetül térjünk vissza a kritika kérdéséhez. Mi következik a használati érték e két kritikájából a kritika értékére vonatkozóan? *A tőke* Márkus és társai általi olvasatában, valamint althusseri értelmezésében a kritikának egyértelműen kitüntetett helye van. Az *Olvasni A tőkét* koncepciójában a kritika – azaz az ő terminológiájukban a tudomány – csak annyiban vet számot a valósággal, amennyiben leszámol vele, a kritikának nem kell tehát semmilyen külső kritériumnak megfelelnie (sem a gazdasági valóságnak, sem történelmi eseményeknek), sikere egyedül önnön struktúrájától függ. Így azonban – elvonatkoztatva minden empirikus kritériumtól – kizárólag az elméleti „konkrétum” realitását ismerve el, a kritika vagy a tudomány althusseri mércéje már csak önmagára fog vonatkozni, és nehezen megragadható, hogy pontosan milyen módon válnak az ideológia termékei a tudomány által ismeretekké – legalábbis az *Olvasni A tőkét* szövegeiből.³⁸

Így felmerül annak a veszélye, hogy a megismerés mint termelés, a tudás mint kritika termelése előidézi a kritika túltengését, amely mint önműködő gépezet, mint kritikaüzem kezd el funkcionálni.

37 Althusser et al. 2018, 80–81. (A fordítást módosítottam.) Ez a kritika *A filozófia nyomorúságában* így fogalmazódik meg: „Hogyan magyarázhatná meg a mozgásnak, az egymásutánnak, az időnek a pusztán logikai formulája a társadalmi testet, amelyben minden viszony egyidejűleg létezik és egymásra támaszkodik?” (Marx 1959, 125.)

38 Ugyanakkor Althusser egész életművét felfoghatjuk úgy, mint az elmélet problémájával való küzdelmet. Lásd Althusser két korábbi írását: Althusser 1968, 264–71; Althusser 2005, 161–218. A késői Althusser pedig ehhez a problémához kapcsolódóan a „materialista dialektika” fogalma helyett bevezeti a „véletlenszerű materializmus”, illetve a „találkozások materializmus” fogalmakat. Ehhez bővebben lásd például Althusser 2006, 163–207.

Kétséges azonban, hogy alternatívát jelent-e az *Anti-Tőke* szerzőinek tanácsa, miszerint vissza kell térni a valósághoz és a tényleges gondokhoz annak érdekében, hogy a filozófia a valóságban találja meg a maga kritikai tevékenységének indítékait. Márkusék eljárása túlságosan beszűkíti a kritika mozgásterét. A kritika továbbá veszít az értékéből akkor, amikor Márkusék a marxizmus reneszánszának kategóriáit (ahogy egy helyütt Heller Ágnes fogalmaz a könyvről)³⁹ nem „világmegváltásra” vagy valamely „utópikus messzeségre” alkalmazzák, hanem szigorúan a megvalósult világ ökonomista struktúrájára. Vitatható továbbá, hogy valóban csak a tapasztalatilag ellenőrizhető kritika elméletének lehet értéke és legitimitása. *A tőke* e két nagy interpretációjában, bizonyos torzításokkal és eltérésekkel ugyan, de az idealizmus és a materializmus régi vitája ismétlődik meg, amelyből éppen Marx munkássága mutatja meg nekünk az egyszerre megőrző és meghaladó kiutat. Még ha Marx vállalkozását nem is tartjuk sikeresnek, a probléma, melyet az egyik legtisztább formájában az ő munkája vetett fel, mint kísértet visszajár, és a kritika feladata, hogy ezzel a visszajáró kísértettel újra és újra számot vessen.

Bibliográfia

- Althusser, Louis. 1968. *Marx – az elmélet forradalma*. Ford. Gerő Ernő. Budapest: Kossuth.
- Althusser, Louis. 2005. *For Marx*. Ford. Ben Brewster. London – New York: Verso. DOI: <https://doi.org/10.3917/dec.althu.2005.01>
- Althusser, Louis. 2006. *Philosophy of the Encounter*. Ford. G. M. Goshgarian. London – New York: Verso.
- Althusser, Louis – Étienne Balibar – Roger Establet – Pierre Macherey – Jacques Rancière. 2014. *Lire Le Capital*. Paris: Puf. DOI: <https://doi.org/10.3917/puf.alth.2014.01>
- Althusser, Louis – Étienne Balibar – Roger Establet – Pierre Macherey – Jacques Rancière. 2018. *Olvassni A tőkét*. Ford. Moldvay Tamás – Szigeti Csaba. Budapest: Napvilág.
- Balibar, Étienne. 2012. *Marx filozófiája*. Ford. Mihancsik Zsófia. Budapest: Typotex.
- Bence György – Kis János – Márkus György. 1992. *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest: T-Twins – Lukács Archívum.
- Czétány György. 2021. „Hegel Kant-kritikája és Marx Hegel kritikája.” In *A kritika fogalma a XIX. században*, szerk. Blandl Borbála et al. 258–71. Budapest: Áron.
- Descombes, Vincent. 2017. *Az ugyanaz és a más*. Ford. Dékány András. Budapest: TIT Kossuth Klub – L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék.
- Feuerbach, Ludwig. 1978. „A hegeli filozófia kritikájához.” Ford. Endreffy Zoltán. In *Filozófiai kritikák és alapelvek*, szerk. Bence György, 91–158. Budapest: Magyar Helikon.

39 Heller – Kőbányai 1999, 174–75.

- Heller Ágnes. 1976. „Ludwig Feuerbach redivivus.” In *Portrétvázlatok az etika történetéből*, 333–70. Budapest: Gondolat.
- Heller Ágnes – Kőbányai János. 1999. *Bicikliző majom*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Latour, Bruno. 2021. „Meddig bírja a kritika szusszal? A tényállásoktól a tényleges gondokig.” Ford. Keresztes Balázs. In *Hibrid gondolkodás*, szerk. Kelemen Pál et al., 141–71. Budapest: Kijárat.
- Lehmann Miklós. 1998. „Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései. A marxista filozófia reneszánszától a filozófusperig.” [https://lehmann.hu/lm/elidegen.pdf] (2023.10.18.)
- Lukács György. 1971. „Mi az ortodox marxizmus?” In *Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról*, szerk. Vajda Mihály, 210–45. Budapest: Magvető.
- McCarthy, George E. 1988. *Marx' Critique of Science and Positivism: The Methodological Foundations of Political Economy*. Dordrecht – Boston – London: Kluwer Academic Publishers.
- Marx, Karl. 1955. *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata I–III*. Ford. Rudas László – Nagy Tamás. Budapest: Szikra.
- Marx, Karl. 1959. „A filozófia nyomorúsága: Válasz Proudhon úrnak *A nyomorúság filozófiájára*.” In *Karl Marx és Friedrich Engels összes művei*, 4. kötet, 59–174. Budapest: Kossuth.
- Sartre, Jean-Paul. 1976. „A módszer kérdései.” Ford. Nagy Géza. In *Módszer, történelem, egyén: Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásaiból*, szerk. Tordai Zádor, 95–282. Budapest: Gondolat.
- Vajda Mihály. 1967. „Objektív természetkép és társadalmi praxis.” *Magyar Filozófiai Szemle* 11/2: 317–25.
- Waren Montag. 2013. *Althusser and his contemporaries*. Durham – London: Duke University Press. DOI: <https://doi.org/10.1215/9780822399049>
- Weiss János. 2010. „A filozófusper és következményei: Történeti-filozófiai rekonstrukció.” *Fordulat* 3/3: 167–83.
- Weiss János. 2018. *Lukács György és tanítványai: Fennadalom – apológia – kritika – üldözés*. Budapest: Áron.
- Weiss János. 2022. „A kritika integrálódásától a kritika dialektikájáig.” In *A kritika dialektikája*, szerk. Blandl Borbála et al., 222–28. Budapest: Áron.